

Розділ 4

ДЕРЖАВА ТА «ЛІКАРКИ» (ПОСТАННЯ МЕДИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ) XVIII — ПОЧ. XIX ст.^{*)}

^{*)}Дослідження виконується як складник Проєкту 2020.02/0237 «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України другої половини XVIII — початку XX ст.», що фінансується за рахунок грантових коштів Національного фонду досліджень України у рамках конкурсу «Підтримка досліджень провідних та молодих учених».

Селяни вважають епідемічні захворювання справою злого духа, який у вигляді страховиська проходить по селах. В хаті, у вікно якої він зазирне, обов'язково помре один або кілька чоловік. Причини інших хвороб, які виникають несподівано, вони вбачають у дії поганого погляду, який називають «пристрітом». Якщо лікар запитує про причини захворювання, завжди відповідають, що хворого наврочили¹⁾.

Розуміння історії медицини незрідка пов'язується з роллю держави та її втручанням у медичну сферу. Багато в чому вивчення медичної сфери Російської імперії — історія державної політики, запозиченої із «західних», європейських зразків²⁾: поява лікарів та лікарень, методи поширення профілактики, медична освіченість і впровадження гігієнічних заходів, нарешті, певна медична культура та її відображення є невід'ємними рисами для висвітлення історії державних установ.

У даному разі важливим аспектом також буде функціонування недержавних медичних практик, спроби їх обмежень чи ліквідації. Однак, дана про-

¹⁾Так лікар та етнограф Домінік П'єр Де ля Фліз писав про селян Київської губернії у середині XIX ст. Цит. за: Д. П. Де ля Фліз. Альбоми. Київ, 1996. Т. 1. С. 158.

²⁾Богданов К. Врачи, пациенты, читатели. Патографические тексты русской культуры. Москва: ОГИ, 2005. С. 64.

блема не обмежується питанням старих звичаїв та нових уніфікаційних заходів. Слід зважати на ще один вагомий засіб домінування — витіснення чи призвичаєння до імперських практик жіноцтва, лікарської та фармацевтичної діяльності, що доволі яскраво виявлялась в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XVIII — на початку XIX ст. Про ці моменти якраз і йтиметься у даному розділі, котрий при цьому є все ж радше спробою окреслення кола проблем, базованою на окремих випадках та виявлених документах.

Жіночі прерогативи у лікуванні добре помітні до часу запанування «наукової медицини». Незрідка вони пов'язувалися із переконанням про схильність жінки до магії і подолання хвороби потойбічними силами, із широким трактуванням «зачарування»³⁾ та варіння страв (а отже, й приготування ліків) жінкою у домашньому господарстві, схильністю до цілительства⁴⁾. Нова ж медична система, як частина апарату управління, навпаки керувалася чоловіка-

³⁾Див. випадки щодо чарів та зачарувань: Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ: Критика, 2008. С. 186–201.

⁴⁾Із поодиноких згадок про полтавську «народну медицину» другої половини XVIII ст. Юрій Волошин наводить приклади ворожки Агафії Євтуховни та «баби» Ірини Угринки, однак згадки про баб опосередковано присутні в полтавській документації. Поруч з «народною медициною», у Полтаві була й проміжна ланка до «дипломованих» лікарів — цех «цилюрників». Див.: Волошин Ю. Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ: КІС, 2016. С. 298–299.

Іл. 4.1. Відьмина кухня. Ганс Тома, 1870 р.

ми, а отже, витіснення жіноцтва із сфер піклування про здоров'я було очевидним процесом.

Зумовлюючи загалом питання щодо певних ґендерованих параметрів, не варто осмислювати дані процеси винятково як докази чоловічого домінування, радше незрідка (особливо у справі лікарів та повитух) такі ситуації, як це влучно зазначено: «розпадаються на багато зон конфлікту та співпраці, які щоразу визначаються наново шляхом спроб та перемовин»⁵⁾. Йдеться часто про неподолану «традицію» і недостатність ресурсів, що долається подекуди

⁵⁾Шлюмбом Ю., Хагнэр М., Сироткина И. Введение в историю медицины: актуальные тенденции и перспективы. *Болезнь и здоровье: новые подходы к истории медицины* / под общ. ред.

будь-якими методами, і у даному разі, наприклад, імперські чиновники будуть використовувати для ведення статистики захворювань церкву. В обов'язок священників з 1797 р. входить фіксація і причин смерті у метричних книгах⁶⁾, окремим явищем так само стане поступова ліквідація цехів «цилюрників», що займалися й лікарською діяльністю, зокрема у Києві⁷⁾. Імперська уніфікація та лікарські практики не будуть неоднотипними, особливо на мінливому просторі прикордонь⁸⁾. Тут знову постане кілька пи-

Ю. Шлюмба, М. Хагнера, И. Сироткиной. Санкт-Петербург: Алетей, 2008. С. 33

⁶⁾Ця важлива для дослідника історії медицини інформація присутня у метричних книгах Київської єпархії. При тому визначення хвороб теж покладалося на священника, звідси у метриках подибуємо записи про померлих від: «*натуральной болезни*», «*опуху*», «*гарячки*», «*старости*». Див., наприклад, звітність з церков села Хоружівки Роменського духовного правління: Державний архів Сумської області. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 2406. Арк. 1–2.

⁷⁾Верхрацький С. Сторінки історії медицини на Україні. *Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні*. Під редакцією канд. мед. наук К. Дупленко. Київ, 1957. С. 43–47. Див. також про боротьбу із нелегальним лікуванням: А. А. [Андриевский А]. Преследование киевским магистратом «неапробованных в медиции» людей. *Киевская старина*. 1893. Т. XL. № 2. С. 379–380.

⁸⁾У даному разі освоєння прикордоння та експерименти в «Новоросійській губернії» доволі вражають масштабом та скромними наслідками, але зокрема було засновано досить вагому медичну школу в фортеці св. Єлисавети, на класичних «малоросійських» територіях прагнули запровадити виклади медицини для студентів православних колегіумів: Бородій М. Зародження медичної освіти на Україні (до 200 річчя). *Укра-*

тань — медицина є однією з основних галузей Просвітництва, завдяки новим медичним знанням та їх носіям здійснюється боротьба з упередженнями, забобонами, провіденціоналізмом та, відповідно, змінюються і посилюються форми контролю над соціумом⁹⁾.

Якщо ж поставити питання про чоловіків-лікарів та чиновників від медицини, то дана постава міститиме низку особливостей формування лікарського корпусу. Перші імперські лікарі і загалом лікарство нашого хронологічного періоду буде «німецьким»: німець-лікар¹⁰⁾, німецькі університети для вивчення медицини, німецька мова як основна мова. Так само, постання імперської медицини та формування лікарського корпусу у другій половині XVIII ст. буде істотно пов'язане із вихідцями з Гетьманщини, найперше через добре знання латини (основної мови медицини) унаслідок навчання у православних колегіумах і заохочення останніх до подальшого продовження освіти із медичним напрямком¹¹⁾.

Інський історичний журнал. 1987. № 10. С. 141–144, Верхратський С. Сторінки історії медицини на Україні... С. 18–19.

⁹⁾На сьогодні класичною працею щодо прочитання контролю суспільства (держави) над індивідом у даному ключі, що правда щодо психіатрії, є праця Мішеля Фуко. Народження клініки. Див. переклад російською: Фуко М. Рождение клиники. Москва: Академпроект, 2010.

¹⁰⁾Основна праця щодо німців-лікарів у імперській Росії з нарисами біографій: Рихтер К. История медицины в России. Т. 1–3. Москва, 1814–1820.

¹¹⁾Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. Книга 1. Від початків української державності до 19

Та дана проблематика не обмежуватиметься такими «етнічними» параметрами. У постанні розгалуженої медичної системи від початку роль грав не цивільний, а передусім військовий лікар як символ влади. Є кілька важливих спільних рис теренів Гетьманщини і Слобожанщини (колишніх теж) — території біля театру військових дій та контактів, звідки поширювався мор¹²⁾. Необхідність лікарів та аптек тут поставала очевидною уже під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.¹³⁾, однак спроби істотних нововведень тут наражалися на уже наявні «народні» медичні практики. Вони не передбачали терапевтичного чи хірургічного втручання, але містили способи психологічних навіювань, зокрема ворожіння та шептання для зцілення від низки «набутих хвороб», наприклад, «переполоху»¹⁴⁾.

століття. Мюнхен, 1970. Зокрема, розділи: Києво-Могилянська Академія та її роля у підготовці вчених медиків України (С. 41–50), Роля українців у розвитку науки та культури у Московській державі та Російській імперії (С. 74–80), Українці організатори і керівники медичної справи на провінції (С. 80–97), Лікарі українці — керівники протиепідемічної боротьби, організатори та керівники лікарень і шпиталів у Росії та в Україні (С. 97–100), Роля українців у военній медицині (С. 100–107), Українці — творці медичної науки та освіти в Росії (С. 107–112) тощо.

¹²⁾Бородій К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1984. № 5. С. 82–90.

¹³⁾Вважається, що початок міської медицини на українських землях пов'язаний із слобідським містом Харковом, одним із центрів перебування керівництва російських військ у протистоянні з Кримським ханством та Османською імперією. Бородій М. До історії боротьби з чумою... С. 84.

¹⁴⁾Див. знайдений і наведений мною приклад замовляння від «переполоху» 1790 р., чим займалася «цехова» з міста

Родопоміч

Незважаючи на вагомий поступ медицини та чоловічого панування у даній галузі, одна із сфер залишалася досить слабко підпорядкованою і напевно не лише патріархальному ствердженню, але й державному втручання, йдеться про родопоміч: гінекологію, догляд за вагітними, пологи і догляд після пологів. Тут перевага жіноцтва була очевидною і нездоланною, це стосувалося європейського простору загалом. Однак цей напрямок мав бути фіксованим і контрольованим. Певною мірою, прагнення обмежити жіночу ініціативність у даній галузі сягає часів полювання на відьом і наділення повитух Божими чи потойбічними знаннями, відгомін переслідування за зв'язок з нечистим «майстринь пологової справи» можна спостерігати в Україні і у XX ст.¹⁵⁾

Спроби поставити акушерство під опіку держави досить помітні в імперському законодавстві. 29 квітня 1754 р.¹⁶⁾ було видано сенатський наказ

Охтирки Ганна Проценко. Маслійчук В. Одне замовляння кінця XVIII ст. зі Слобожанщини. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства (Нова серія)*. 2011. Т. 14. С. 217–220.

¹⁵⁾ Низка прикладів і пояснення забобон: Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українські-західно-європейські паралелі. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 249–262.

¹⁶⁾ Про перші кроки у справі акушерства та роль у цьому директора Медичної канцелярії Павла Кондоїді див. Чистович Я. Первые акушерские школы в России 1754–1785. *Чистович Я. Очерки из истории русских медицинских учреждений XVIII столетия*. Санкт-Петербург, 1870. С. 128–219.

про запровадження в Санкт-Петербурзі та Москві шкіл для навчання «повивального искусства» для забезпечення столиці та міст імперії освіченими акушерками (і про обов'язкове утримання у столичних містах по 2 бабки)¹⁷⁾. Але, напевно, дані настанови не мали належної фінансової підтримки, і 30 березня 1755 р. губернським канцеляріям наказано стягувати з породіль кошти для удосконалення акушерської справи¹⁸⁾. Власне, від цього часу можна спостерігати постійну увагу до дітонародження з боку держави та початки перших навчальних закладів у столицях із підготовки «бабок». Важливе велике зрушення відбулося після секуляризаційних реформ 20 вересня 1789 р. із запровадженням «Устава повивальным бабкам»¹⁹⁾. Але остаточне узаконення «повивальної

¹⁷⁾ПСЗРИ. Т. XIV. №10214. С. 55–56. Перелік законодавчих ініціатив щодо акушерських практик у Російській імперії до середини XIX ст. з певними упуцненнями: Мицюк Н., Пушкарева Н. Повивальные бабки в истории медицины России (XVIII — сер. XIX вв.). *Вестник государственной Смоленской медицинской академии*. 2018. Т. 17. № 1. С. 179–189.

¹⁸⁾ПСЗРИ. Т. XIV. №10383. С.339.

¹⁹⁾Вважається, що даний документ є першим в Російській імперії документом, що регламентував професійну працю жінок, водночас стверджував чоловіче домінування у сфері знань та керівництва медициною. Пушкарева Н., Мицюк Н., Колдман С. Пути становления и развития женского профессионального сообщества на примере повивального дела 1754–1860-х гг. *Российская история*. 2019. №5. С. 123–124. Російська дослідниця Наталія Мицюк сміливо стверджує, що офіційна повивальна справа формувала і професійну жіночу ідентичність. Див.: Мицюк Н. Институт научного повитушества в России 1750–1850 — первая область для формирования профессио-

справи» сталося лише за великого реформування медичної сфери імперії Павлом І. 19 січня 1797 р. прийнято «Положення про лікарські управи в губерніях».

Поряд з тим, у будь-якому разі на державному рівні основний контроль і навчання повитух мали здійснювати чоловіки²⁰⁾. Першим професором «повивальних справ» у Російській імперії та автором низки наукових творів з акушерства став професор Нестор Максимович Амбодик²¹⁾, що запровадив ро-

нальной женской идентичности. *Частное и общественное в повседневной жизни населения России: история и современность. Материалы международной научной конференции 15–17 марта 2018 г.* Санкт-Петербург, 2018. Т. 1. С. 343–350.

²⁰⁾Від запровадження шкіл для повитух Павлом Кондоїді основне керування цією справою здійснювали «німецькі» професори від медицини Йоганн Еразмус (Москва) та Андрій Ліндеман (Петребург), їм у помічники призначено Івана Пагеркампа та Якова фон Меллена, більшість із «бабок» були іноземками (німкенями, французженками та вірменками). Чистович Я. Первые акушерские школы... С. 155–170.

²¹⁾Амбодик-Максимович Нестор Максимович (1744–†1812) — медик, доктор медицини (Страсбурзького університету), професор, засновник наукового акушерства в Російській імперії.

Цікаво, що сам Максимович-Амбодик істотно залежав від жіночих ініціатив. Так, акушерства в Страсбурзі він навчався завдяки коштам, виділеним для вивчення «повивального искусства» за заповітом княжни Катерини Голіциної (Кантемир). Данилишина Е., Обысова Е. Н. М. Максимович-Амбодик. Москва: Медицина, 1976. С. 10. «Малоросійське» походження Максимовича-Амбодика і його велике значення для імперської медицини (як і кар'єрні невдачі) вже у 20-х рр. ХХ ст. розглядалися у контексті важливості вихідців з України для Російської

сійську мову для викладів своїх курсів замість німецької. При цьому на тих курсах чоловіки-акушери мали навчати «бабок», навіть не маючи власного практичного досвіду²²⁾. Це загальна ситуація у імперських столицях, однак «малоросійські землі» ще тривалий час залишалися з «традиційною» пологовою методикою, і тут напевно роль грали не лише не виконувані практичні приписи щодо освіти «бабок» чи відступ від них з боку місцевих адміністрацій (за браком навчених кадрів), а наявність численних звичаїв та забобонів, що наділяють прикордоння особливими рисами, як то схильність до чарів та ритуалів. «Звичаєва спільнота» легше піддається окремим видам контролю через наявність саме «традиції» як системи правил. У даному разі баби-повитухи були на видноті і здійснювали не лише приймання пологів, але й перші ритуальні кроки щодо новонароджених²³⁾, допит «баби» ставав вирішальним у кримі-

імперії. Див.: Пучківський О. Три фундатори російської медицини. Петро Загорський, Нестор Максимович-Амбодик і Данило Велланський-Кавунник. Ювілейна згадка. *Україна*. 1924. № 4. С. 29–31.

²²⁾Мицюк Н. Інститут научного повитушества. С. 146–147.

²³⁾Деталі про роль «баби» при народженні дитини в Гетьманщині. Сердюк І. Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: КІС, 2018. С. 154–177. Додамо, що «баба» мала, вочевидь, піклуватися не лише про щойно народжене живе, але й мертвонароджене немовля. Таким прикладом може слугувати випадок, що стався у 1762 р. в селі Аджамка поблизу фортеці св. Єлизавети (зараз — однойменне село Кропивницького району Кіровоградської області). Сваха Пріська Скибченкова, побачивши перейми у невістки Варва-

нальних та судових слідствах²⁴⁾. Показовим прикладом буде слідство 1783 р. щодо «дітозгубництва» Параски Ремісниченкової зі Серединної Буди²⁵⁾ (Стародубський повіт, Новгород-Сіверське намісництво). Параска народила немовля таємно, боячись «стида», та підкинула його «небаблене» під двір «баби» Гликерії Люлихи. Однак немовля підбрала солдатка Анастасія Петіна, що саме йшла біля двору Люлихи, та занесла до повитухи. Люлиха «перебабила» новонародженого і знайшла йому хрещених батьків. При оголошенні священником перед паствою про знайдене дитя солдатка Петіна видала хлопчика за свого

ри Глушихи, побігла до «баби», але дитя народилося неживе. «Баба» Марія Шевчиха, те дитя взявши в «свої руки», обмила та понесла священнику «о молитви», та піп молитви не читав, тоді «баба» поховала дитину у сінях. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. IX. Спр. 2853. Арк. 1–2. Так само нагадаємо про описаний у першому розділі приклад убивства «бабками» немовляти, що народилося у «пузирі» в Києві у 1743 р. У контексті даного розділу наголосимо, що повитухи вирішили щодо того народженого «о сем ледачомъ и попу доносить не годится». Див. детальніше розділ I та: Вишневский Д. «Дитя не человеческого подобія, но бѣсовского»... С. 39–40.

²⁴⁾Як прецедент була затверджена справа з Балтії (Ризька і Ревельська губернії) з приводу «девки» Елло про те, що служниці вагітніють від господарів і подекуди зривають плід. За сенатським рішенням від 9 квітня 1785 р. лише за підозрою у вагітності служниць повинна оглядати «повивальная бабка». У підтвердження підозри слід було повідомляти у вищі інстанції та стежити, щоб служницю не навантажували роботою. ПСЗРИ. Т. XXII. №16178. С. 334.

²⁵⁾Зараз центр однойменної територіальної громади Шосткинського району Сумської області.

і забрала з собою до Орловського намісництва. Зацікавлення даною подією чиновниками Стародубського нижнього земського суду призвело до розслідування та виявлення двох злочинців. Люлиха одразу визнала, що пологів у Петіної не приймала і Петіна «*приличных родительнице знаков не показала*», натомість знайшлися свідки, котрі раніше помічали вагітність у Параски Ремісниченкової. Таким чином, оприявнилося одразу два кримінали: перший — спроба дітозгубництва Ремісниченкової, а другий — спроба привласнення чужої дитини Петіною²⁶⁾. Не вдаючись у інтерпретації даної справи, слід визнати, що звертання до «баби» у подібних ситуаціях було неминучим. Дозвіл родопомічної практики у провінції був важливою умовою співіснування місцевої адміністрації та тубільної спільноти, до представниць якої можна було звернутися за роз'ясненнями у разі потреби.

Мабуть, класичною справою щодо такого контролю є справа щодо Андрія та Катерини Щербініних, котра пройшла через Медичну колегію. Йшлося про дочасні пологи поміщиці, які сталися у березні 1798 р. Через передчасність чоловік звинуватив

²⁶⁾ЦДІАК України. Ф. 206. Оп. 5. Спр. 317. Арк. 2–3 зв., 7. Подібна справа щодо Чернігівського намісництва у 1782 р. розглядалася Роменським нижнім земським судом. Мешканку с. Калинівка «бабу» Орину Свиридиниху допитували, чи дійсно Горпина — служниця військового товариша Григорія Яковенка — блудно прижила від того двох дітей. Показово, що до суду поскаржилася дружина Григорія Яковенка Анастасія. Див.: ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 5. Спр. 6877. Арк. 5.

Іл. 4.2. «Искусство повивания, или Наука о бабичьем деле», 1784 р.

жінку у подружній невірності. Дещо пізніше подія набула розголосу, і у 1800 р. Андрій Щербінін²⁷⁾ вирішив розлучитися з дружиною²⁸⁾. Жінка на доказ своєї вірності наполягала на тому, що дитя народи-

²⁷⁾Полковник Андрій Щербінін, вочевидь, був досить значною постаттю серед дворянства Слобідсько-Української губернії, але й мав серйозних недругів. Щодо Катерини Щербініної, то її «недоброхотами» виявилися асесор Яків Струдза та сам віце-губернатор Григорій Шидловський. Див.: Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). Ф. 3. Оп. 2. Од. зб. 167. Арк. 1.

²⁸⁾Наслідки розлучення невідомі, але що вагомо: уже до часу скандалу на 1794 р. Щербініни мали трьох синів: Петра, Андрія та Олександра. Див.: Родословная книга потомственных дво-

лося семимісячним. Однак Медична колегія через такий казус дала розпорядження допитати бабку Килину Хохленкову, котра прийняла пологи. Дитина народилася у Малоросійській губернії в селі Максимівка²⁹⁾ (Полтавського повіту, володіння надвірного радника Петра Максимовича). Передчасні перейми і пологи за свідченням Катерини Щербініної почалися через аварію, коли її карета перекинулася в дорозі. Однак слова Хохленкової говорили про інакше (баба показала, що дитина народилася вчасно) та були не на користь подружньої вірності Катерини³⁰⁾. Даний казус важливий якраз щільною увагою та співучастю імперських установ, що, однак, може бути пояснено зв'язком із низкою застав та викупів майна Щербініних поблизу Харкова. У тих процесах Катерина Щербініна відігравала одну із основних ролей³¹⁾, відтак дане розлучення містило у собі серйозний матеріальний складник та мало взаємозв'язок із судовою тяганиною за маєтності з ріднею та кредиторами.

Ще одним малодослідженим складником запровадження контролю над дітонародженням є про-

рян Харьковской губернии. Харьков, Харьковский частный музей городской усадьбы. Харьков, 2010. С. 587.

²⁹⁾Зараз — однойменне село Карлівської територіальної громади Полтавського району Полтавської області.

³⁰⁾ДАХО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 167. Арк. 1, 4, 13, 31.

³¹⁾Про ці закладні, тяжби та роль Катерини Щербініної див.: Архив Государственного совета. Царствование императора Александра I с 1810 по 19 ноября 1825 г. *Журналы по делам Департамента Гражданских и духовных дел*. Санкт-Петербург, 1901. Т. 4. Ч. 5. С. 1–50.

блема появи перших пологових будинків на теренах скасованих козацьких автономій. Нерозробленість цієї тематики ставить радше низку питань, аніж дає відповіді стосовно постановня контрольованих державними структурами закладів для народження і перших годин перебування немовляти. Згадки істориками медицини про пологові будинки з 1804 р. у Полтаві та з 1800 р. у Києві³²⁾ ще потребуватимуть уточнень та перевірок.

Так само потребуватиме окремого вивчення місцевий досвід запровадження офіційних «повивальних бабок» після реформ Медичної колегії 1797 р. Імперські практики на місцях зіткнулися із наявністю альтернатив. Ба більше, ці офіційні «бабки» подекуди не мали затребуваності. Наприклад, старша «повивальна бабка» м. Києва повідомляла лікарській управі, що за весь 1811 р. прийняла 14 пологів. Це мізерна кількість, зважаючи на розміри міста, у той же час теж офіційна «бабка» Євдокія у містечку Махнівка³³⁾ (Київської губернії) лише за січень 1810 р. прийняла 15 пологів (з яких один незаконнонароджений хлопчик)³⁴⁾.

³²⁾Верхрацький С. Сторінки історії медицини на Україні... С. 31. За всіма ознаками Степан Верхратський плутає медичну установу з «домами призрения», що певною мірою виконували і функцію прийняття породіль.

³³⁾Зараз село Козятинської територіальної громади Хмельницького району Вінницької області.

³⁴⁾Верхратский С. Первые городские и уездные врачи и первые больницы на Украине. *Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине*. Под ред. Б. Петрова,

НЕЛЕГАЛЬНИЙ ОБІГ ЛІКІВ ТА ОТРУТ

Однією з рис домінування держави у медичній галузі буде спроба контролю обігу ліків та речовин. Колись традиційні жіночі знахарські зілля замінюються на лікарські, виведені хімічним шляхом, реактиви³⁵). Боротьба із жіночим знахаруванням не з церковних, а радше просвітницьких позицій трапляється уже 1767 р. у документації Глухівського духовного правління (Глухів — центр Малоросійської колегії і все ще столиця Гетьманщини) щодо дівчини Євгенії та Параскевії Парталихи, котрі використовували житню та ярову соломую для суміші, що викликає сліпоту. Вердикт напряду вказував на *«невъжество противное разуму и вѣры»*³⁶). Апелювання до невігластва та й першості розуму уже вказують на нові підходи боротьби із забобонами, під які підпадали не лише методи «народного лікування», але й чари і отруєння. Останнє теж було досить універсальним сюжетом у контексті родинних відносин, найперше, як купівля трутизни жінкою для

В. Братуся, К. Дупленко. Киев: Государственное медицинское издательство, 1954. С. 137.

³⁵)Одна з таких згадок датована 1778 р. та стосується Полтави. Юрій Волошин згадує вдову Ірину Угринку, котра рекомендувала Парасці Шевцівні купити «калію» та змішати його з горілкою, аби позбутися небажаного немовляти. Утім, достеменно невідомо, про яку речовину йдеться, адже калій хімічно виокремлено лише на початку ХІХ ст. Можливо, у документі фігурує одна із назв ртутної речовини. Див.: Волошин Ю. Козаки і посполиті. С. 268.

³⁶)ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 4976.

отруєння чоловіка чи його рідні. Така справа фігурує в опублікованому Олександром Лазаревським документі від 1719 р. Мешканка Конотопу Єфросинія Горленкова прагнула купованою отрутою занепастити свого чоловіка Федора Кандибу та свекра зі свекрухою³⁷⁾. Є низка пізніших справ, особливо добре збережених, стосовно Чернігівського намісництва 80–90-х рр. XVIII ст. завдяки діяльності нової установи — совісного суду. Там «чари» та спроби отруєння взаємопов'язані³⁸⁾.

Однією із найважливіших тогочасних лікарських речовин вважався миш'як. Але його використання пов'язувалося також із можливостями отруєння. З 19 червня 1758 р. вільний торг миш'яком офіційно було заборонено. Досить прикметна справа, датована 1795 р., стосується Речиці (зараз — Білорусь, на той час повітовий центр Чернігівського намісництва), а точніше — маєтку Камень. Тамтешня мешканка, піддана генерал-лейтенанта Осипа Юдицького Марина Тростянова, отруїла свого чоловіка. Суть справи важко піддається реконструкції, оскільки маємо лише фрагменти відповідних відомостей у документації Чернігівського намісницького правління. Однак проглядається низка позадержавних

³⁷⁾Лазаревский А. Села Конотопского уезда. *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Чернигов, 1868. Вып. 2 (5). С. 265–266. Трутизну Єфросинія брала у баб: «Маринки, Мустьцовой теци да ткачихи Хвеськи Бьленькой [...] Химки Сивашики да Ганны Галушихи».

³⁸⁾Див.: ЦДІАК України. Ф. 1894. Оп.1. Спр. 191, 233, 236, 251, 260, 287, 288, 289, 343, 346, 368.

Іл. 4.3. Знахар. Тарас Шевченко, 1841 р.

своєрідностей. Миш'як Марині нібито продавав місцевий єврей Лейба Абрамович³⁹⁾, але під час слідства виявилось, що насправді це зробила його дружина Бейла. Куплені «ліки» Марина підмішувала у молоко, прагнучи отруїти чоловіка⁴⁰⁾. Є також уривок іншої справи, що у 1786 р. розглядав Глинський повітовий суд (Чернігівського намісництва) щодо Яроша Сироботенка про нібито отруєних миш'яком «дівок», підданих майорші Марфи Милорадович.⁴¹⁾ Роль отруєних і обмовленого отруйника тут не вдалося з'ясувати⁴²⁾. Пізніша документація знову ж таки підтверджує функціонування миш'яку як засобу для отруєння жінкою чоловіка, притому проданого «чарівником». Як приклад можна згадати справу про купівлю жінками миш'яку у мешканця Нової Рябині⁴³⁾ (Богодухівського повіту Слобідсько-Української губернії) Олексія Рибалки для отруєння чоловіків.

³⁹⁾Ще одна важлива риса імперської політики на даному просторі — заборона євреям займатися лікарською практикою. Так, у 1796 р. в Кременчуці займатися лікуванням було заборонено купцю Гершкові Янкелевичу, котрий просився до медичних чинів. Дуже показово, що підставою для такої заборони стала скарга директора Кременчуцького казенного училища Матвія Шульца, що *«євреї и другого званія люди производят лечение, через что наносят повреждение»*. ЦДІАК України. Ф. 209. Оп. 2. Спр. 1532. Арк. 2–3.

⁴⁰⁾ЦДІАК України. Ф. 1508. Оп. 2. Спр. 1541. Арк. 3 зв.

⁴¹⁾Імовірно, йдеться про Марфу Яківну Милорадович, уроджену Тарновську (?–†1834).

⁴²⁾ЦДІАК України. Ф. 1508. Оп. 2. Спр. 415. Арк. 2.

⁴³⁾Зараз — с. Рябина Великописарівської об'єднаної територіальної громади Охтирського району Сумської області.

Як виявилось, поруч із миш'яком Рибалка продавав заговорену землю та воду 1806 р.⁴⁴⁾

Інший отруйний лікарський матеріал — ртуть (меркурій). Боротьба з поширенням венеричних хвороб виводила ртутні засоби на провідні ролі у лікуванні, однак з великими загрозами життю та здоров'ю хворого. Тут «жіночий слід» не менш помітний. Досить велика справа про незаконний обіг казенних ліків, датована 1768 р., міститься у фонді канцелярії Петра Рум'янцева — тогочасного голови Малоросійської колегії. Основні свідчення німецькою мовою на кількох аркушах надав лікар Паулсон⁴⁵⁾. Йдеться про вдову Ганну Ткаченкову із Глухова (місця розташування вагомого солдатського гарнізону), схоплену 1768 р., за те, що лікувала «меркурієм» венеричні хвороби (*«срамительные болезни»*). Бунчуковим товаришем Стефаном Барановським було встановлено особи восьми чоловіків, яких вона лікувала. Оскільки жодного дозволу і відповідної освіти Ганна не мала, при розгляді справи за основу взято указ ще 23 червня 1729 р. про заборону неосвіченим лікувати. Вердикт був також доволі суворим — *«публично наказать плетьми»* й заточити в острог на півроку⁴⁶⁾.

⁴⁴⁾ДАХО. Ф. 56. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 1–2.

⁴⁵⁾Засвідчення німецькою (не латиною) не є поодиноким випадком, подібну ситуацію бачимо у Києві 1788 р. (ЦДІАК України. Ф. 193. Оп. 2. Спр. 391 а). Так само документи і статuti Медичної колегії і у тому числі «Устав повивальным бабкам» 1789 р. продубльовано і німецькою.

⁴⁶⁾ЦДІАК України. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 2, 13, 9, 10, 11.

Використання жінками «нелегальних ліків», особливо для лікування сифілісу, вочевидь мало певне поширення. Однак, знову ж перед нами певні казуси, пов'язані з юстицією. Про (не)успішність такого лікування нам практично нічого не відомо. Показова справа стосується мешканки села Дідівець⁴⁷⁾ біля Прилук Анастасії Білявської, що займалася лікуванням і взялася полікувати від сифілісу родину Харченків. Відтак, у січні 1788 р. молодші члени родини помирали після блювання і великого болю. Слідство виявило, що «лікарка» давала хворим «*меркурій съ цѣноброю*». Постачала ліки прилуцька крамарка Ляховецька, перелік ліків уже підтверджує їхню штучність та наявність привезених мінералів: «*конфора*» (камфора), «*соломаняк*» (?), «*синій камінь*» та галун (квасці), «*цѣнобра*» (кіновар). Власне, основним отруйним засобом якраз виявилися ртутні речовини («*меркурій*» та кіновар). У ході допитів Білецька визнала, що навчилася своєї справи від «*лѣкарки уже умершей Евдокии Клецихи*»⁴⁸⁾. Тобто йдеться про певну лікарську практику та навчання тієї практики. Дана справа важлива й іншими переліками ліків, доволі-таки колоритними, як то запечена з корінням «*померанцев*» імбирна горілка⁴⁹⁾.

Вживання «меркурію» пов'язане і з його свідомим використанням як трутизни для вирішення родинних проблем. У 1788 р. попададя Ганна Білозерська

⁴⁷⁾Зараз село в Прилуцькому районі Чернігівської області.

⁴⁸⁾ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 5. Спр. 3556. Арк. 1–9.

⁴⁹⁾Там само. Арк. 5.

з містечка Седнів⁵⁰⁾ Городицького повіту Чернігівського намісництва вирішила позбутися свого подружжя — священика Іоана Білозерського, котрий її бив. Свій задум вона вирішила здійснити з допомогою Софії П'явчихи, котра купила попівні «меркурію» (стертого у порошок) для підмішування у їжу⁵¹⁾.

«Меркурієм» піддана майора Степана Милорадовича Марія Апостоленкова (с. Пізники⁵²⁾) у 1795 р. мала отруїти свого чоловіка. Ртуть купив у Лохвиці⁵³⁾ її коханець Яків Нестерович (Нестеров)⁵⁴⁾. Купівля отрути для отруєння чоловіка — непоодиноким справа. У 1794 р. дві мешканки села Шатури⁵⁵⁾ (Ніжинського повіту) Єфросинія Рублиха та Агафія Дудуниха також труїли своїх чоловіків. Отруту Єфросинія украла у своєї сестри (а та, мабуть, у попаді, де наймитувала)⁵⁶⁾. Однак «жіноча фармація» не забувала й про традиційні засоби, що також є важливою особливістю. Наприклад, у 1791 р. в слободі Погарщина⁵⁷⁾ (Лохвицький повіт) Євдокія Сіренкова та

⁵⁰⁾Зараз селище Чернігівського району Чернігівської області.

⁵¹⁾ЦДІАК України. Ф.1894. Оп.1. Спр. 236. Арк. 1, 8, 9. Отрута не подіяла і за обіцянки бути забезпеченим з родиною на все життя священика убив чоловік Софії Григорій П'явка.

⁵²⁾Зараз село Лубенського району Полтавської області.

⁵³⁾Зараз селище Миргородського району Полтавської області.

⁵⁴⁾Марія Апостоленкова не наважилася того зробити. Див.: ЦДІАК України. Ф. 1508. Оп. 2. Спр. 1543. Арк. 2.

⁵⁵⁾Зараз село Ніжинського району Чернігівської області.

⁵⁶⁾ЦДІАК України. Ф. 1508. Оп. 2. Спр. 1271. Арк. 4 зв.

⁵⁷⁾Зараз село Миргородського району Полтавської області.

Пелагія Коваленкова напоїли попадю Ганну Лосієвську горілкою із засушеною тертою жабою, і від того начебто у Лосієвської: *«заплодились было внутрь лягушки, которые рвотами и поносомъ живые изъ нее исходили»*. Під час розслідування виявлялося, що Лосієвська пила ті напої для «ворту» (привороту?), а саме зілля приготувала якась Рябошапиha. Подробиці про походження жаб в людині Лохвицький повітовий суд мав надіслати до Медичної колегії разом із травою Рябошапиhi, але ретельних допитів не відбулося, бо Сіренкова і Коваленкова на той час (січень 1792 р.) померли в ув'язненні в острозі⁵⁸⁾. Кінець XVIII ст. усе ж виявляє «традиційні практики» приготування зілля та трутизни, чарів та забобон. Їх виявлення відбувається через кримінальні справи судових установ, однак задіяння медичних закладів (чи медиків) при цьому ще мінімальне та епізодичне.

ЛІКАРНІ ТА ЛІКАРСЬКА ПРАКТИКА

Контроль держави над медичною сферою — дуже вагомий засіб. Імперське законодавство запроваджувало спеціальні покарання за зайняття неофіційною і непідтвердженою лікарською практикою⁵⁹⁾.

⁵⁸⁾ЦДІАК України. Ф. 1508. Оп. 2. Спр. 1173. Арк. 5–5 зв.

⁵⁹⁾Вводився «жорстокий штраф» щодо лікарів, які не навчалися медико-хірургічній практиці: ПСЗРИ. Т. XIII. № 9717. С. 203. Важливіша заборона встановлена сенатським указом від 18 липня 1756 р. про недопущення займатися лікарською практикою без освіти й свідоцтва Медичної Канцелярії та про

Найперше увага до незаконних медичних послуг посилювалася поблизу місць розташувань армійських підрозділів. Одна з дуже оригінальних і цікавих справ відбулася на початку 1774 р. в слободі Нова Водолага⁶⁰⁾ (на той час Новоросійська губернія та колишня територія слобідських полків). Лікар Ростовського карабінерського полку, що розташовувався по Українській лінії, Артамон Погодін наскаржився, що у Новій Водолазі попадає Пелагія Курдюмова⁶¹⁾ «имѣетъ въ себя въ домѣ лазаретъ», а оскільки вона ніде не навчалася, то й «понятія не имѣетъ», і вже не одного хворого на той світ відправила. Слідство підтвердило існування лікарні і що там перебувало 16 людей, за свідченнями, переважно мешканців сусідніх сіл та слобод та із самої Водолаги, але була пацієнтка «із далеку», з села Мерчик⁶²⁾. Основна хвороба, яку лікувала Пелагія за допомогою десятилітньої дівчинки, була «лошатная болезнь» (вочевидь мокрець), але були й інші хвороби, за які бралася (золотуха, сифіліс). Методи лікування теж цікаві: трави

заборону продажів ліків деінде, крім аптек, і лише за рецептами лікарів. Див.: ПСЗРИ. Т. XIV. № 10586. С. 600.

⁶⁰⁾Зараз селище міського типу, центр Нововодолазької об'єднаної територіальної громади Красноградського району Харківської області.

⁶¹⁾Зайняття попаді медициною напевно не нове, зокрема воно трапляється і під час пологів Агафії Бережної у 1788 р., що народила «урода» у будинку попаді Єфросинії Бережної у Києві на Подолі. ЦДІАК України. Ф. 193. Оп. 2. Спр. 391 а. Арк. 1.

⁶²⁾Приблизно за 40 кілометрів. Йдеться про Старий Мерчик — село, розташоване у Валківській територіальній громаді Люботинського району Харківської області.

(відвари, окурювання) та порошки, дотримання дієти із заборною їсти солоне та солодке. Справа не має вердикту, можна лише припустити про заборону лікувати і наголошення на аморальності (бо лікарка оглядала і статеві органи)⁶³).

Треба визнати, що за безпорадністю лікаря, вочевидь, існували випадки звернення до знахарок та цілительниць. Важливо, що здавалося, і діячі Просвітництва за душевних потреб також зверталися, попри забобони, до таких лікарів. Тут, поза невідомими нам українськими випадками, дуже цікаве свідчення Івана Анненкова з прикордонних (стосовно українських земель) територій Курського намісництва, у якого захворіла онука. Поруч з лікарями Анненков урешті звернувся щодо лікування дівчинки до цілительки однодворки Стефаниди Михайлової⁶⁴). Власне, напевно звернення до бабок, шептунів та знахарок побутувало як щось узвичаєне.

НОВЕ ЩЕПЛЕННЯ ВІСПИ ТА ПОПЕРЕДНІ МАТЕРИНСЬКІ ПРАКТИКИ

У даному разі важко оминати ще один сюжет — щеплення віспи. Спочатку це була насамперед жіноча, материнська ініціатива в Гетьманщині та на Сло-

⁶³)ДАДО. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1, 4, 5–5 зв., 7, 9–9 зв.

⁶⁴)Дневник курского помещика И. П. Анненкова (Ввод. статья Ф. Лаппо, подготовка текста В. Самсонова). *Материалы по истории СССР*. Под ред. проф. Л. Пушкарева. Москва, 1957. Т. 5. С. 820.

божанщині. Самуїл Георг Імелін, подорожуючи Російською імперією, 1768 р. заїхав до Острогозька (колишнього центру слобідського козацького полку), яке мандрівник сміливо заніс до «Малоросії». Маючи порівняння з «російськими губерніями», Імелін не без подиву зазначив, що в «Малоросії» вже давно існує звичай щепити малим дітям віспу: *«Узявши хорошої віспи, прив'язують її матері дітям своїм до різних частин тіла і залишають, доки не помітять жару, щоб віспа висипала»*. Те роблять за допомогою сирого і вареного меду. Діти, яким прищеплено віспу, ходять вільно, їдять та п'ють так, якби б були і здорові: у деяких дітей, хоча віспа й прищеплена, але не висипає, деякі помирають, але в основному після такого щеплення діти бувають здорові. Якось сімдесятилітня бабуся розказувала Імеліну, що прищепила віспу своїй онуці, так само, як свого часу прищепила їй мати. *«Хотя в самой России ничего о том и не знали»*, — додає мандрівник⁶⁵). Повідомлення Імеліна потребує окремих підтверджень, але політика російського уряду щодо щеплення віспи вочевидь занедбувала і знищувала наявні практики і так само жіночі (материнські і бабські) складові у профілактиці та лікуванні цієї хвороби. Відомості з Хорольського повіту (Київського намісництва) 1789 р. свідчать, що лікар капітан Карновський досить активно розпочав

⁶⁵) Імелін С. Г. Путешествие по России для исследования трех царств естества. Переведено с немецкого. Часть 1. Путешествие с Санкт-Петербурга до Черкаска, главного города донских казаков 1768 и 1769 г. Санкт-Петербург, 1771. С. 141–143.

власне щеплення і навіть надає реєстрик 18 щеплених одно-дворічних дітей (окремими стовпчиками для хлопчиків і дівчаток)⁶⁶⁾. Тобто функція щеплення та лікування віспи переходила до лікаря-чоловіка.

* * *

З 1973 р. розпочато вагому дискусію про жінку та патріархальність у медицині та лікування як домінуючу жіночу сферу. Її спричинила невелика книжка Барбари Еренрайх та Дайндри Інґліш «Відьми, повитухи, медсестри: історія жінок цілительниць»⁶⁷⁾. У 1979 р. два соціологи із Бремена Гуннар Гайнсон та Отто Штайгер написали скандальний бестселер «Знищення розумних жінок: демографічна політика — переслідування відьом — дитячі світи — контроль над людьми». У книжці йшлося, що спроби церкви і держави встановити контроль над народжуваністю під час демографічного сплеску другої половини XV ст. і загалом стежити за приростом населення призвели до переслідування відьом та обмеження народної медицини, між тим, і у справі переривання вагітності. Те, що ми називаємо (на думку Гайнсона та Штайгера) демографічною політикою, новою педагогікою та сучасним дитинством, — наслідок винищення (як фізично, так і на ґрунті права, моральних приписів, лектури) традиційних правил, де

⁶⁶⁾ЦДІАК України. Ф. 193. Оп.1. Спр.1381. Арк.1, 2.

⁶⁷⁾Ehrenreich B., English D. *Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers*. New York, 1973 (є низка перевидань і перекладів).

WITCHES, MIDWIVES, AND NURSES

A History of Women Healers

Barbara Ehrenreich
and Deirdre English

Іл. 4.4. Титульна
сторінка книги
«Відьми, повитухи,
медсестри: історія
жінок цілительниць»,
1973 р.

жінка відігравала абсолютно інакшу роль, і у зв'язку із тим і нове пригноблення жінки спричинило потребу емансипації⁶⁸⁾. Книжка була розкритикована як прихильниками модернізаційних теорій, так і феміністками⁶⁹⁾. Однак робота містила низку важливих

⁶⁸⁾Heinsohn G., Steiger O. Die Vernichtung der weisen Frauen: Bevölkerungspolitik — Hexenverfolgung — Kinderwelten — Menschenkontrolle. Bremen, 1979 (є низка перевидань).

⁶⁹⁾Найвагоміша критика у фальшуванні минулого від Герда Швергофа. Schwerhoff G. Vom Alltagsverdacht zur Massenverfolgung. Neuere deutsche Forschungen zum frühneuzeitlichen Hexenwesen. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 1995. S. 359–380. Феміністична критика: Wisselinck E. Hexen. Warum wir so wenig

думок щодо деконструкції розуміння дитинства, патріархату та ролі владних інституцій у формуванні уявлень та упереджень. У разі творення національних історіографій імперській політиці у галузях освіти, пенітенціарної служби, медицини відводилася роль знищення попередніх форм громадської опіки і запровадження нових суворих уніфікаційних правил. Але, вочевидь, у медичних реформах йдеться не стільки про боротьбу, скільки про співжиття різних медичних практик, при тому сумнівно, що державна «система охорони здоров'я» ще тривалий час переважала «народну»⁷⁰⁾. Єдине, що у даному разі слід визнати, що вилучення жінки з орбіти офіційних лікарських заходів (за винятком родопомочі) усе ж відіграло свою певну роль з поширенням медичних закладів, тобто друга половина XVIII — перша половина XIX ст. по-різному може усвідомлюватися істориком медицини.

Володимир МАСЛІЙЧУК

von ihrer Geschichte erfahren und was davon auch noch falsch ist. München: Frauenoffensive, 1986. S. 99.

⁷⁰⁾Принаймні боротьба з відьомством у Російській імперії продовжувалася. Див. наприклад: Worobec Ch. Possessed: Women, Witches, and Demons in Imperial Russia. Northern Illinois University Press, 2001.

CHAPTER 4

STATE AND “FEMALE DOCTORS”
(THE RISE OF THE MEDICAL SYSTEM
IN THE UKRAINIAN LANDS OF THE RUSSIAN
EMPIRE) IN THE XVIII – BEGINNING
OF THE XIX CENTURY

The history of medicine is connected with the spread of state measures and the displacement of public practices. The unification of the medical field also served to establish male dominance. The history of medicine of the Russian Empire is a history of public policy borrowed from Western European models: the emergence of doctors and hospitals, methods of prevention, medical education and hygiene, finally a certain medical culture and its reflection are integral features to cover the history of public institutions. Creating its medical system, the Russian Empire did not have adequate means for comprehensive control in the Ukrainian lands under its control. The involvement of previous “women practices” was obvious. This was especially true of childbirth assistance, where new inpatient medical measures and obstetrician coexisted with traditional midwives (*baba*) who helped in childbirth. With the proliferation of apothecaries and pharmaceuticals, women were involved in the illicit trafficking of drugs and poisons. There are mentions of informal hospitals with women doctors. There was a witch doctor next to the doctor. The gender dimension of this problem as an expulsion of women from the sphere of treatment was one of the reasons for future emancipato-

ry aspirations and contained signs of a symbiosis of formal and informal medicine. The debatable question of medicine as a means of inequality and the formation of demographic policy remains open. The removal of women from the orbit of the official medical measures (except for obstetrics) still played a role with the spread of medical institutions. Therefore, the second half of the XVIII–in the first half of the XIX century may be understood by the historian of medicine in different ways.

VOLODYMYR MASLIYCHUK